

ПРИРОДНЕ ПРАВО

ЯК ВИТОК ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

ЗАГАЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ НА ПРАВО

В. Ю. Васецький

кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Джерелом виникнення правових ідей є правова, соціальна, економічна, політична дійсність, практична діяльність людей, у процесі якої правові ідеї, погляди, соціальні та політичні вимоги народжуються, збагачуються, змінюються [1, с. 659]. Як зазначає Ю. Шемшученко, право – це система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання та виконання яких забезпечуються державою, а історія розвитку права тісно пов'язана з виникненням і розвитком держави [2, с. 5]. Тому дослідження необхідно пов'язувати з питаннями появи і становлення держав на різних просторово-часових історичних етапах.

З іншого боку, в теорії права саме природне право розглядається як теоретична доктрина, за якою головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця [3, с. 132-133]. Однією з сучасних тенденцій розвитку теорії права є фундаменталізація його

методології. Про це у вітчизняних наукових виданнях зазначають українські вчені Н. Оніщенко [4, с. 11-17], П. Рабінович [5] та ін., які приділяють увагу загальним питанням теорії права, витокам права, теорії праворозуміння, доктринальним джерелам права. Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають дотримуватись закріплених у них приписів, тому що останні, на думку Р. Луцького, відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості [6].

Зміни у світі й сучасному суспільстві, які відбулися в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. і продовжуються нині, з необхідністю зумовили підвищену увагу до осмислення загальних поглядів стосовно права, насамперед до розуміння законів людського буття через призму права. У цьому відношенні особливого значення набуває природне право, як таке,

що належить людині від народження, яке закладене в самій сутності існування людини і є одним для всіх.

Виходячи із зазначеного вище, на сьогодні актуальним питанням є поєднання витоків і розвитку права, де необхідно розглядати не тільки ідеологічні основи права, а й природні основи витоків права. Окреслення цих аспектів в процесі становлення права на європейському континенті складає основну мету цієї роботи.

Означена проблема є предметом наукових досліджень не тільки фахівців загальної теорії права, вона вивчається науковцями галузевих напрямів юридичної науки. Проблеми витоків та джерел права в різних аспектах і проявах досліджували представники юридичної науки: В. Бабкін, О. Васильєв, В. Журавський, М. Козюбра, О. Копиленко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, В. Селіванов, Т. Тараконич, Ю. Шемшученко та ін.

Ю. Шемшученко зазначає: «...єдиного розуміння права не існує. Право не може бути єдиним взірцем або еталоном праворозуміння. У певних правових координатах більш рельєфними є ті або інші риси права» [7, с. 7]. Все це свідчить про актуальність проблеми. Важливим є вектор правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями.

Прагнення зрозуміти закони людського буття через призму права виникло ще в Стародавньому світі. Уявлення про зміст права з'являється вже у ранньокласовому суспільстві, де починають розмежовувати природні (незмінні) і людські (змінні) закони. У цей період державне законодавство розглядалося як фактор підкорення старшими – молодших, правителями – підданих. Античний демократичний поліс (а потім Римська республіка) стали експериментальним полем відпрацювання інших правил людського буття, заснованих на рівності й свободі його повноправних членів, до кола яких, однак, не належали раби та іноземці. Однак вже в той час серед мислителів з'являється думка про однакові природні потреби людей. Наприклад, Антіфонт (близько 400 р. до н. е.) стверджував, що за природою людські відносини однакові як у варварів, так і в еллінів, в усіх людей потреби від природи однакові [8, с. 4-5].

На думку стародавніх філософів, людині в суспільстві посправедливості роздається рівним за рівне і нерівним за нерівне. Цю тезу глибоко розробив великий грецький філософ та вчений Арістотель (384-322 рр. до н. е.). Він визначав закон як вираз справедливості, як міру, що усуває крайнощі, причому частина законів, на його думку, була не тіль-

ки твором мистецтва, а й відображенням законів природи [9, с. 271]. Арістотель вирізняв природне й умовне (встановлене людьми) право. Для нього природне право і є наданим правом. Водночас і природне, і умовне право рівною мірою є «правом політичним», тобто нормами людського співіснування. Відмінність між ними полягає тільки в тому, що природне право «всюди має однакове значення і не залежить від визнання чи невизнання його», тоді як умовне право залежить від умов, місця і часу визнання людей. Крім того, умовне право (закон, встановлений людьми) має відповідати природному праву.

Ще більш виразно ставився до природного права римський державний діяч, філософ, юрист та оратор Марк Тулій Ціцерон (106-43 рр. до н. е.). «Природний закон», на його думку, є джерелом і матеріалом людських законів. Закони встановлені людьми, мають також й інші джерела, а саме: державний лад, звичаї, традиції держави, відрізняючись між собою за цією ознакою. Проте людські закони не довільні – вони можуть створювати право з безправності, благо – зі зла, чесне – з нечесного. Писані людьми закони не є простою зброєю репресій, вони покликані виховати добрі традиції народу. Слід звернути увагу, що Ціцерон надавав більшого значення преамбулі (вступу) до закону (за нашою термінологією доктринальні основи), оскільки, на його думку, закону також властиве прагнення в дечому і переконувати, а не до всього примушувати силою та погрозами. Природний закон розглядається Ціцероном як мірило не тільки внутрішніх законів держави, а й міжнародного спілкування. Він формулює такий важливий принцип міжнародного права, як *pacta sunt servanda* (угоди повинні виконуватися).

Цінність ідей Ціцерона про природне право зумовлюється правовим досвідом римської республіки. На цей же досвід спиралася римська юриспруденція, що належала класичному праву. Римське законодавство, розроблене класиками юриспруденції – Гаєм, Павіаном, Павлом, Ульпіаном, Модестініаном – стало основою законодавства європейських держав і одним із джерел міжнародного права.

Римські юристи також значну увагу приділяли природному праву. Так, вони виокремлювали три частини римського права: природне право (*jus naturale*), право народів (*jus gentium*) і право громадян, або цивільне право (*jus civile*). Природне право, його зміст і значення дістали відображення у висловах давньоримських юристів. Так, Павло вважав, що за природним правом всі народжуються вільними. Природне право він визначив як те, що завжди є справедливим і добрим. Ульпіан стверджував: «природа навчила всіх живих істот, тому що це право властиве (не лише) людському роду, а й є загальним для всіх тварин, які народжуються на землі, на морі, а також для птахів». Юрист Гай природне право визначив як «право, що природний розум встановив між усіма людьми» [10, с. 43].

Класики юриспруденції Стародавнього Риму вважали, що природне право присутнє в державному законодавстві не тільки опосередковано (у вигляді джерела та принципу), а й безпосередньо – як його початку. Тому не кожен закон, за світосприйняттям римських юристів, є правовим законом, якщо він не відповідає природному праву.

Ідеї природного права, розвинуті Ціцероном і класиками римської юриспруденції, продовжують слугувати джерелом розробки

норм справедливого правопорядку людських відносин, без яких не може обійтися на сьогодні жодне суспільство і без яких не може існувати жодний міжнародний правовий устрій.

У середні віки певною мірою спостерігається спад у розвитку філософської думки. В Європі поширюється християнство і церква своїм авторитетом придушує будь-яку думку, яка не збігається з церковними, релігійними догматами. У цей час існували юридичні школи, представники яких займалися проблемами використання в сучасності римського права. В зв'язку з цим виділяються школи глосаторів (XI-XIII ст.), які тлумачили римське право, та постглосаторів (XIII-XV ст.), які, звертаючись до природного права, намагалися розробити логічну систему загальних юридичних принципів, категорій і понять. Повернення до вивчення римського права пов'язане передусім з діяльністю юристів Болонського університету в Італії [11, с. 310].

Період відродження та реформації характеризується значною активізацією розвитку філософії праворозуміння, повернення до здобутків античної цивілізації, поворот від схоластики до раціоналізму, відновлюється наукова та філософська думка, піддаються переоцінці минулі релігійно-політичні цінності. В цей період певний вплив на розвиток правової думки справили, зокрема, Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.), М. Лютер (1483-1545 рр.), Ж. Кальвін (1509-1564 рр.) та ін. У вченнях протестантських авторів XVI ст. ідея природного права, як і в середні віки, мала теократичний характер, але особливість полягала в тому, що вони ставили авторитет Біблії вище авторитету римського права. М. Лютер взагалі заперечував можливість пізнання природного права через розум [12, с. 96-98].

Період Нового часу пов'язується насамперед з розвитком економіки та зростанням ролі держави. В університетах починають викладати національне право, відбувається відновлення вчення про природне право, яке поступово звільняється від богословських трактувань.

Правова ідеологія того часу мала в своїй основі філософію раціоналізму Рене Декарта, який вважав розум головним джерелом пізнання. Розвиток загального уявлення про право цього часу пов'язаний з діяльністю плеяди видатних мислителів, таких, як Г. Гроцій (1583-1645 рр.), Ф. Бекон (1561-1626 рр.), Т. Гоббс (1588-1679 рр.), Дж. Локк (1632-1704 рр.), Б. Спіноза (1632-1744 рр.), Г. В. Лейбніц (1646-1716 рр.). Так, голландський правник Г. Гроцій вважав, що моделлю, за якою будується природне право, є товарно-грошові відносини. Ця сфера суспільних відносин є базисною для суспільства, а норми природного права, що її регулюють, виступають основою державного законодавства. Закони – це норми природного права, які підкріплені силою держави.

Ідеї природного права набули розвитку у працях Б. Спінози, який стверджував, що світові закони поділяються на закони природи і закони держави. Свобода є пізнанням необхідності, вона протистойть примусу і насильству.

Збалансовану і систематичну політико-правову доктрину, основою якої є права людини, запропонував Дж. Локк. Він розробив вчення про комплекс невідчужуваних прав особи, до яких належить право на життя, свободу та власність. Він визнає невідчужуваність усіх основних свобод людини [8, с. 20]. Правові ідеї Дж. Локка стали основою для важливих документів французької та американської революцій,

вони надали значного впливу на ідеї таких мислителів та діячів, як Ш. Монтеск'є, Вольтер, Т. Джефферсон, Т. Пейн та ін.

Теорія природного права набула глибокого обґрунтування в класичній німецькій філософії кінця XVIII – початку XIX ст., передусім у працях І. Канта і Г. Гегеля.

Від І. Канта розпочинається традиція раціонального природного права, він вибудовує структуру захисту прав людини, з якої розвивається система права як регулятора суспільного життя. Умовою входження у зміст права, за І. Кантом, є існування громадянського суспільства як такого союзу людей, який відрізняється від держави. І громадянське суспільство, і держава регулюються нормами права, однак правові норми функціонують у різних режимах. За І. Кантом, необхідною умовою існування громадянського суспільства є дія принципу «дозволено все, що не заборонено законом», а не «все, що не дозволено законом, – заборонено». Він вважає причиною суспільного неблагополуччя зовсім не надлишок людських прав та свобод, а надлишок свободи держави та інших політичних інститутів щодо цивільного суспільства та людини. У трактаті «До вічного миру» І. Кант доводить, що людство стоїть перед альтернативою: або мирне, правове регулювання міждержавних суперечок, або світова бійня, яка знищить людський рід. Без нейтралізації війни як явища не можуть бути гарантовані ні права людини, ні права народів, ні права людства. Природне право спирається на апіорні принципи, які диктує розум, позитивне право залежить від законодавця – тому природне право – критерій для позитивного.

За Г. Гегелем, право розвивається від абстрактного до конкретного. Природне і позитивне право – це різні визначення од-

ного поняття, яке розглядається як свобода (ідея права), як ступінь і форма свободи (особливе право), як закон (позитивне право). Поняття права має філософське значення (свобода як усвідомлена необхідність) і прикладне значення як нормативне оформлення права, яке склалося в конкретних історичних умовах.

Стосовно подальшого розвитку філософії права О. Лейст зазначає, що в ХІХ ст. позитивізм відмежувався від природного права і відхилив філософію права, в якій ідеї природного права отримали найвище теоретичне узагальнення і розвиток. Загальна теорія права склалася в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на основі узагальнення висновків і досягнень юридичного позитивізму [9, с. 272-274].

Розвиток і поширення юридичного позитивізму в країнах Європи зумовлені розвитком капіталізму.

Найбільш широке обґрунтування юридичний позитивізм дістав у праці німецького юриста К. Бергбома «Юриспруденція і філософія

права» (1892 р.). На його думку, теорія права повинна займатися тільки об'єктивно існуючим правом, заснованим на правотворчих фактах, тобто на законодавчій діяльності держави. Не можна вирішувати виникаючі на практиці юридичні справи, виходячи із природно-правової доктрини, що ділить право на природне і позитивне. Прихильник природного права повинен відмовитися від права позитивного; хто не хоче відмовитися від позитивного права, повинен відкинути природне [13, с. 494-498].

Останнім часом у працях українських вчених формулюється широке поняття права, що включає в себе права й обов'язки особи, правосвідомість, правовідносини. Замість ізольованого, диференційованого вивчення окремих аспектів правової діяльності нині запропоноване її узагальнене усвідомлення, уявлення про цінність правової структури суспільства, про багатогранність підходів до праворозуміння, про необхідність поєднання системного, струк-

турно-функціонального підходів до вивчення правової дійсності з нормативно-ціннісним, аксіологічним підходом. Представники широкого тлумачення права виходять з того, що право – це не тільки сукупність норм, а й діяльність суб'єктів права, які дотримуються правових приписів, застосовують і виконують їх у процесі правових відносин. Ідея різнобічного, багатосистемного підходу до права дала змогу поглибити його розуміння як єдиного цілісного феномену [14].

У сучасних умовах глобалізації, виходячи із тенденцій розвитку суспільства, посилення уваги до прав людини, особливо після трагічних подій середини ХХ ст., можна зробити висновок про тенденції взаємодії правових систем, у взаємовпливі позитивістської правової системи та прецедентно-правової судової практики. Проте визначальним фактором у цьому процесі є загальнолюдські начала, права особи, які відображають рух до визнання людини однією з вищих цінностей цивілізації. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Головченко В. В. Ідеологія правова / В. В. Головченко // Юридична енциклопедія в 6-т. – Т. 2 / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – 744 с.
2. Шемшученко Ю. С. Право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія в 6-т. – Т. 5 / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – 736 с.
3. Бобровник С. В. Природне право / С. В. Бобровник // Юридична енциклопедія : в 6 т. – Т. 5 / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – 736 с.
4. Оніщенко Н. М. Сучасне праворозуміння (еволюція терміно-поняття «право» та «права» як явища соціальної дійсності) / Н. М. Оніщенко // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. Науково-практичний юридичний журнал. Вип. 2. - К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – 316 с.
5. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 22-26.
6. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій / Р. П. Луцький // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. – 2011. – № 4. – С. 38-41.
7. Шемшученко Ю. С. Вступне слово / Ю. С. Шемшученко // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. Науково-практичний юридичний журнал. Вип. 2. - К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – 316 с.
8. Права человека в современном мире / Под ред. Н. П. Рогозина. – Донецк, 1995. – 292 с.
9. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философия права / О. Э. Лейст.- М. : Зерцало, 2008. – 340 с.
10. Історія вчень про державу і право : підруч. / За ред. проф. Г. Г. Деміденка і проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
11. Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи. – Харків : Одиссей, 2002. – 592 с.
12. Львова О. Л. Ідеї природного права та межі його дії / О. Л. Львова // Дія права: інтегративний аспект : моногр. / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. - К. : Видавництво «Юридична думка», 2010. - 360 с.
13. Бергбом К. Юриспруденція і філософія права / К. Бергбом // Антропология мировой мысли в 5-т. - Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв. - М. : Мысль, 1999. - 829 с.
14. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток // В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. М. Копиленко, Н. М. Оніщенко : за ред. В. С. Журавського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 296 с.